

Sevda QASIMOVA

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: sevda.qasimova.61@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.1.109>

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN YARADICILIĞINDA FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ

Açar sözlər: Bəkir Çobanzadə, folklor, folklor motivləri, milli-mənəvi dəyərlər, bədii dil, etnik mədəniyyət, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı

SUMMARY

Sevda Gasimova

Folklore in the works of Bekir Chobanzade

We noted in the article that a more successful solution to the problem is primarily related to the investigation of B. Chobanzade's folklore activities. B. Chobanzade's personality was dominated by scholarship and his literary creativity also served to express ideas related to the national-scientific outlook. In this aspect we considered it more appropriate to start the research of folklore issues in B. Chobanzade's work from his scientific works. According to J. Gasimov's conclusions, B. Chobanzade's scientific-theoretical provisions on folklore, as well as considerations on the collection of folk literature, are still relevant today. All these facts allow us to evaluate B. Chobanzade's ideas about the origin of folklore and its place in ethnic culture in a broader and modern aspect. B. Chobanzade's concept of "folk literature" is slightly different from today's concept of folk literature. So, according to the scientist, "living language is the equivalent of literary and written language. While the living language is a language that is constantly changing and developing, the written or literary language is based on certain and stable works.

Key words: Bekir Chobanzade, folklore, folklore motifs, national-spiritual values, literary language, ethnic culture, "Kitabi-Dade Gorgud" epic

РЕЗЮМЕ

Севда Гасимова

Фольклор в творчестве Бекира Чобанзаде

В статье мы отметили, что более успешны решение проблемы, прежде всего, связана с изучением фольклорных воззрений Б. Чобанзаде. В личности Б. Чобанзаде ученость стояла на первом месте, и его художественное творчество также служило выражению идей, связанных с национально-научным мировоззрением. В связи с этим мы посчитали более целесообразным начать изучение фольклорных вопросов в творчестве Б. Чобанзаде с его научного творчества. Согласно выводам Дж. Гасимова, научно-теоретические положения Б. Чобанзаде о фольклоре, а также его рассуждения о сборе народного творчества сохраняют свою актуальность по сей день. Все вышесказанное позволяет нам оценить взгляды Б. Чобанзаде на происхождение фольклора и его место в этнической культуре в более широком и современном плане. Понятие Б. Чобанзаде о «народной литературе» несколько отличается от сегодняшнего понятия народной литературы. Таким образом, по мнению ученого, «живой язык» является эквивалентом литературного, книжного языка. В то время как живой язык является языком, который постоянно меняется, развивается и эволюционирует, книжный

или литературный язык опирается на определенные и стабильные произведения.

Ключевые слова: Бекир Чобанзаде, фольклор, фольклорные мотивы, национально-духовные ценности, художественный язык, этническая культура, эпос «Книга моего деда Коркуда»

Görkəmli alim və mədəniyyət xadimi Bəkir Çobanzadənin zəngin elmi və bədii yaradıcılığı zamanla tədqiqatların mövzusu olsa da, bu sahədə bir sıra ciddi problemlər öz həllini gözləməkdədir. Alimin folklorşünaslıq görüşləri də belə aktual problemlərdəndir. Mövcud tədqiqatlarda, onun, əsasən, dilçilik tədqiqatlarına diqqət yetirilmişdir. Fundamental baza təhsili almış Bəkir Çobanzadə elmi ictimaiyyətə daha çox dilçi alim kimi təqdim olunmuş, onun ədəbiyyatşünaslıq və folklorşünaslıq irsi, bir növ, diqqətdən kənar qalmışdır.

B.Çobanzadənin elmi və bədii yaradıcılığında folklor probleminin tədqiqi zəngin və çoxcəhətli mövzudur. Mövzuya iki əsas istiqamətdən yanaşmaq mümkündür:

1. Alim B.Çobanzadənin yaradıcılığında folklor;
2. Ədib B.Çobanzadənin yaradıcılığında folklor.

Bir məsələ unudulmamalıdır ki, B.Çobanzadə Kumuk və Azərbaycan xalq ədəbiyyatından ədəbi əlaqə səviyyəsində tədqiqat aparmasa da və ya mərasim folklorunu monoqrafik səpkidə tədqiqatlarının predmetinə çevirməsə də, elmi əsərlərində nəinki Kumuk-Azərbaycan, bütövlükdə türk xalqlarının folkloru ilə bağlı bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayan elmi mülahizələrini bildirmişdir. Bəkir Çobanzadənin Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsindəki müstəsna rolunu, ədəbiyyatşünaslıq görüşlərini, bədii yaradıcılığını təhlil edən müəllif alimin folklorşünaslıq görüşlərini də ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edir. Nə qədər təəccüblü də olsa bir faktı xüsusilə qeyd etməliyik ki, “Bəkir Çobanzadə” monoqrafiyasına qədər heç bir tədqiqatçı alimin folklorşünaslıq görüşlərini araşdırmamışdır. Lakin professor Cəlal Qasımov B.Çobanzadənin folklorla bağlı düşüncələrini ayrıca bir fəsildə araşdırmışdır. C.Qasımovun tədqiqatından aydın görünür ki, B.Çobanzadənin folklorşünaslıq görüşləri əhatə dairəsinə görə ayrıca bir dissertasiyanın mövzusudur.

C.Qasımov öz araşdırmasında oxucunun diqqətini ilkin olaraq B.Çobanzadənin folklorə verdiyi tərifə yönəlir: “Xalq ədəbiyyatının əhəmiyyətini, yerini və mövqeyini yüksək qiymətləndirən alim xalqı bütün ruhu, həyəcanları ilə təsvir edən ədəbiyyatı xalq ədəbiyyatı adlandırır və onu yazılı ədəbiyyatın, elmin və ədəbi dilin təməli hesab edirdi. Deməli, bu ədəbiyyat vasitəsi ilə xalqın tarixini, həyatını, yaşam tərzini, bir sözlə, keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərini öyrənmək olar (4, 209-210).

Təsadüfi deyildir ki, B.Çobanzadə türk xalqlarının folklorunun mənşəyi məsələsindən danışarkən onun qədimliyini, türk xalqları ilə birgə doğulduğunu vurğulayır və şifahi xalq ədəbiyyatının yazılı ədəbiyyata nisbətə “daha ziyadə cəhəti” olduğunu göstərirdi (2, 32). B.Çobanzadə 1918-ci ildə mart ayının 28-də

hələ tələbə ikən “Budapeşti Hıralp” qəzetinin 72-ci sayında nəşr etdirdiyi “Bir tatar gəncinin ana yurdu: Kırım” adlı məqaləsində yazırdı ki, “mən on yaşında olanda bütün tatarların ortaq adət-ənənələrindən biri sayılan “Edigə” dastanını əzbər bilirdim” (1, 209). Kiçik yaşlarından türk xalqlarının ortaq mədəniyyət abidələrini əzbər bilən, onun dilini və mədəniyyətini dərinlən öyrənən və tədqiq edən bir gəncin, şübhəsiz ki, biliklərini daha da genişləndirdikdən sonra mənsub olduğu türkdilli xalqların folkloru, şifahi xalq ədəbiyyatı barədə elmi-nəzəri mülahizələr yürütməyə mənəvi haqqı çatır.

Müəllifin bu fikri onun folklor haqqında görüşlərinin aydınlaşdırılması baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Bu cəhətdən diqqəti ilk növbədə alimin folklor dil baxımından yanaşması cəlb edir. Yəni B.Çobanzadə üçün “xalq ədəbiyyatı” adı altında qəbul etdiyi folklor ilk növbədə canlı dil hadisəsidir.

Əlbəttə, B.Çobanzadənin şifahi xalq ədəbiyyatına məhz dil baxımından yanaşması təbii sayılmalıdır. O, təhsili və alim profili baxımından peşəkar dilçi idi. Dilin mənşəyi, inkişafı, şifahi və yazılı qolları haqqında öz dövrünün elmləri səviyyəsində olan kamil bilikləri var idi. Digər tərəfdən, canlı dil, doğrudan da, şifahi xalq ədəbiyyatının canını, ruhunu təşkil edir. Folklor canlı dil vasitəsilə yaranır, canlı dildə yaşayır və gələcək nəsillərə ötürülür. Bu cəhətdən, canlı dildə baş verən dəyişmələr folklor mətnlərinin dil qatında öz əksini tapır.

Lakin alim yalnız xalqın yaratdığı şifahi xalq ədəbiyyatını deyil, canlı xalq dilini ədəbiyyata gətirən el şairlərini də xalqın ruhunun ifadəçisi olduqlarına görə təqdir edirdi. Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olmaz ki, B.Çobanzadə el şairləri ilə müəllifsiz ədəbiyyatı qarışdırırdı. Xeyr, müəllif özü buna belə aydınlıq gətirirdi: “Bu sürətlə bu xalq şairləri, yaxud xalqçı mühərrirlər eyni zamanda xalq ədəbiyyatı ilə az-çox tərbiyə gördükləri yazılı plastik ədəbiyyatı biri-birinə yaxınlaşdırmışlar. Bütün bu ədib və şairlərin əsərlərini gözüümüz önünə gətirəcək olursaq, onlardan bəziləri, məsələn, Osmanlı xalqçı şairləri (Kamal, Məhəmməd Əmin) yazılı ədəbiyyatdan tək az ayrıldıqları kibi, bəziləri də, məsələn, Manay, Tuqoğlu, Babiç kibi şairlərin əsərlərini adsız xalq ədəbiyyat parçalarından ayırmaq gücdür” (3, 175).

B.Çobanzadə bildirirdi ki, bu cür xalqçı şairlər ədəbiyyata gəldiyindən xalq ədəbiyyatı ilə münəvvər ədəbiyyatı arasındakı uçurum və uzaqlıq aradan qalxır. “İştə bunun üçün türk məktəblərində xalq ədəbiyyatının əhəmiyyəti daha ziyadə artmışdır. Bu günkü türk məktəbləri üçün düzülən xrestomati, qıraət kitablarında, ədəbiyyat tarixlərində bu xalq şairlərinə mühüm-mühüm yerlər verildiyini görüyoruz. Məktəblərdə xalq ədəbiyyatı yerinə, biz məktəblərdə xalq şairlərinin keçilməsindən, tədqiq olunmasından bəhs etsək, bu gün artıq böyük bir etirazla qarşılaşmayız. Azərbaycan məktəbləri Fətəli Axundov, Ələkbər Sabir... kibi xalqçı şair və ədibləri tədqiq edərkən öz-özlüyündən gəlib xalq ədəbiyyatına çatacaqdır” (3, 175).

O, el şairləri, xalq şairləri adlanan sənətkarları şifahi xalq ədəbiyyatına bağlı olan sənətkarlar hesab edir.

B.Çobanzadə də haqlı olaraq, xalq yaradıcılığına onu yaradan millətin varlığı kimi baxır və belə hesab edir ki, folklorun tədqiqi də onun ibtidasından, mənşəyindən başlanır. Xalq bütün tərəfləri, hətta yaxın və uzaq keçmişi ilə folklorun daha aydın görünür və dərk olunur. Çünki yaddaş hadisəsi olan folklor xalqın özünün özünü təqdimatıdır.

Diqqətlə fikir versək görürük ki, Bəkir Çobanzadənin folklorun mənşəyi ilə bağlı baxışlarında iki mühüm məqam fərqlənir. Daha doğrusu, o, folklorun əmək nəğmələri ilə əlaqəsini iki mühüm amillə bağlayır:

Birincisi, ibtidai insanların əmək prosesi zamanı yaratdığı nəğmələr;

İkincisi, əmək nəticəsində dildə yaranan feillərin çoxluğu amili.

B.Çobanzadənin bu fikri onun xalq ədəbiyyatına həm də folklor tarixi kimi yanaşmasının məhsuludur. O, istər Orxon abidələri, istərsə də “Dədə Qorqud” eposu ilə bağlı yanaşmalarında onlarda tarixin ruhunun əks olunmasını ardıcıl şəkildə vurğulamaqla türk folklorunun həm də türk tarixinin qaynağı olduğunu göstərir. Yəni müəllifə görə, bunlar epik əsərlər, folklor abidələri olsa da, həmin abidələrdə həm də türkün tarixi yaşayır.

Bəkir Çobanzadənin folklorun mənşəyi ilə bağlı tədqiqatlarına nəzər saldıqda belə qənaətə gəlmək olur ki, alim folklorun, daha doğrusu, onun tərkib hissəsi olan şifahi xalq ədəbiyyatının inkişaf tarixini iki mərhələdə götürmüşdür:

Birincisi, yazıya qədərki mərhələdə folklor – şifahi xalq ədəbiyyatı;

İkincisi, yazı meydana gəldikdən sonra folklor.

Şübhəsiz ki, folklor yazılı ədəbiyyat deyil və onu yazılı ədəbiyyatdan fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri də budur. Söhbət yazının meydana gəldikdən sonra folklor və yazılı ədəbiyyat münasibətlərindən, onların qarşılıqlı inkişafından gedir.

B.Çobanzadənin fikirlərindən də göründüyü kimi, folklorun mənşəyinin öyrənilməsi həmişə olduğu kimi bu gün də aktual olaraq qalır. Həqiqətən də, türkdilli xalqların folklorunun öyrənilməsi yalnız kök, mənşə və şəcərə məsələsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda folklorun və həmin xalqın keçdiyi inkişaf yolunu özündə ehtiva edir.

Bəkir Çobanzadənin folklorla, xalq yaradıcılığı ilə bağlı elmi düşüncələri ötəri və ya epizodik xarakter daşmamış, əksinə, sistemli və konseptual olmuşdur.

Folklorun milli mahiyyəti və əhəmiyyətini dərinləndirən B.Çobanzadə də elmi dəlillərlə buna qarşı çıxırdı.

Alim qeyd edirdi ki, vaxtilə “şəriət idarəsi, xilafət hökuməti və təsəvvüf ictimaaatı buna mane olmuşdur. Bunun da öz sırasında səbəbi türklərin müsəlman şəhərlərində yarıtmamalıdır. Daha on birinci əsrdə hər cəhətdən pək böyük diqqət və tədqiq sahibi olduğunu qeyd etdiyimiz Mahmud Kaşğari “şəhərlərə enildikcə türk dilinin pozulduğunu, ən təmiz türkcənin köçəbə xalqlar arasında bulunduğunu” qeyd ediyor” (3, 133-134).

B.Çobanzadənin bu yanaşması türk mədəniyyəti tarixində daha çox dilçi ki-

mi tanınan M.Kaşğariyə ilk dəfə olaraq folklorşünaslıq kontekstində qiymət verilməsi ilə əlamətdardır. Yəni alim M.Kaşqarlını təkcə dilçi yox, həm toplayıcı folklorşünas hesab etmişdir.

Bu cəhətdən B.Çobanzadənin folklorşünaslıqda toplama işinin M.Kaşğariyədən başlaması düzgün yanaşmadır. Bu məsələyə aydınlıq gətirən B.Çobanzadə M.Kaşqarlını nəinki folklor toplayıcısı, həm də folklorşünas adlandıırırdı. Hesab edirik ki, B.Çobanzadənin türk xalqlarının folklorşünaslığını M.Kaşğariyədən başlaması məntiqlidir.

Professor C.Qasimovun fikrincə, “Azərbaycanın bir çox ziyalıları kimi professor B.Çobanzadə də bu elmin yaranması və formalaşmasında özünün professional alim sözünü dedi. Xalq ədəbiyyatının əhəmiyyətini, yerini və mövqeyini yüksək qiymətləndirən alim xalqı bütün ruhu, həyəcanları ilə təsvir edən ədəbiyyatı xalq ədəbiyyatı adlandırır və onu yazılı ədəbiyyatın, elmin və ədəbi dilin təməli hesab edirdi” (4, 209).

Onlar hesab edirdi ki, folklorun toplanması bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir:

1. Xalqın yaratdığı nümunələrə söykənərək şifahi xalq ədəbiyyatının tarixini yazmaq.
2. Şifahi xalq ədəbiyyatının janr xüsusiyyətlərini və mərhələlərini müəyyənləşdirmək, təsnifatını vermək.
3. Xalqın istək və arzularını, eləcə də yaşam tərzini öyrənmək.
4. Dilin şivə və ləhcələrini, onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmaq.
5. Xalqın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək...

Professor Bəkir Çobanzadə də bir çoxları kimi, şifahi xalq ədəbiyyatının toplanmasına önəm verməklə yanaşı, özü də bu işdə yaxından iştirak etmişdir. Yəni o həm şifahi xalq ədəbiyyatını toplamış, həm tədqiq etmiş, həm də özünün elmi-nəzəri, metodoloji tövsiyələrini vermişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Bəkir Çobanzadə mütəmadi olmasa da, folklor materiallarının toplanması işi ilə məşğul olmuşdur.

B.Çobanzadənin “Dədə Qorqud” eposuna etnik epos kontekstində yanaşmasına bu fikirlərin işığında nəzər saldıqda alimin nə qədər geniş və dərin humanitar, o cümlədən folklorşünaslıq təfəkkürünə sahib olduğunu görürük. O, intellektual baxımdan sistemli düşüncəyə malik olduğu üçün “Dədə Qorqud” eposuna həm onun mənsub olduğu “Oğuznamə” sistemi çərçivəsində yanaşa bilmiş, həm də elə bu sistemi əsas götürərək “Şahnamə” ilə “Dədə Qorqud”u etnik epos baxımından müqayisə edə bilmişdir.

Folklor zəngin məna aləmi, milli-mənəvi dəyərlərin xəzinəsi kimi B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Folklor əgər onun elmi yaradıcılığında bir tədqiqat obyektı idisə, bədii yaradıcılığında azad ilhamının qaynağı, milli ruhunun ifadə formasıdır. Sənətkarın bədii yaradıcılığına ümumi şəkildə nəzər

saldıqda görürük ki, folklor B.Çobanzadə üçün ilk növbədə milli ruhun, milli kimliyin ifadə və təbliğat formasıdır. Milliliyin – etnik kimlik ideyalarının, milli azadlıq düşüncələrinin folklor obraz və motivləri vasitəsilə ifadə olunması B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığında əsas ideya-məzmun xəttidir.

B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığını ümumiyyətlə milli ideyalardan kənar da təsəvvür etmək mümkün deyildir. Onun bütün bədii əsərləri bu və ya digər şəkildə milliliyə xidmət edir. Sənətkarın folklorla bağlılığının əsasında da elə millilik durur. O, “Bir tatar gəncinin ana yurdu: Kırım” adlı məqaləsində yazırdı: “Böyüdükcə şair olurdum. Ancaq şeirlərim İstanbuldan deyil, yalnız yoxsul, rus təziqi görən, ağır boyunduruq altında inləyən tatarların şərqi və türkülərindən ilham aldı” (1, 209).

Beləliklə, tədqiqat göstərdi ki, B.Çobanzadə öz şeir yaradıcılığında folklor obrazlarından geniş şəkildə istifadə etmişdir. O bu zaman iki cəhətə xüsusi diqqət vermişdir:

1. Xalq yaradıcılığından – folklorlardan götürdüyü obrazların epik-mifoloji cizgilərini, səciyyəvi funksional xassələrini bacardıqca qorumaq. B.Çobanzadə bununla xalq ruhunun bərkəliyini saxlamaq və öz əsərləri vasitəsilə yeni nəsillərə çatdırmaq istəmişdir.

2. Folklor obrazları vasitəsilə Kırım türklərinin milli problemlərini, milli arzu və istəklərini, ehtiyaclarını ifadə etmək.

B.Çobanzadənin bütün bədii yaradıcılığı mövzu və ideyası, bədii ruhu baxımından milli mövzulara həsr olunmuşdur. Bu poeziya nümunələri üzərində müşahidələr göstərir ki, folklor, etnoqrafizm burada milliliyin əsas ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Folklorlardan kənar da başqa şey mümkün də deyil.

Beləliklə, B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığı folklor obraz və motivləri ilə zəngindir. Şairin yaratdığı hər bir poeziya nümunəsi milli çalarlara malikdir və bu çalarların boyasını folklor təşkil edir. Bu cəhətdən müəllifin yaradıcılığında folklor obraz və motivlərindən ilk növbədə bədiiləşdirmə materialı kimi istifadə olunmuşdur. B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığında folklor obrazları və etnoqrafik detallardan geniş istifadə olunmuşur. O, zəngin Kırım türklərinin folklorunun motivlərini öz bədii yaradıcılığına sevə-sevə gətirməklə onlardan bədii ideyanın təəcəssüm vasitəsi kimi istifadə etmişdir (5, 232-237).

Tədqiqat ilk növbədə müəyyənleşdirdi ki, B.Çobanzadənin elmi və bədii yaradıcılığı zəngin tədqiq imkanlarına malikdir. Sənətkarın yaradıcılığında folklor məsələləri də bu cəhətdən aktualdır. Mövcud dissertasiya bu problemi öz əsas xətləri baxımından əhatə etməklə yanaşı, bu problemin perspektiv istiqamət xətlərini də müəyyənleşdirmişdir.

B.Çobanzadənin elmi və bədii yaradıcılığında folklor eyni dərəcədə milli məfkurəyə xidmət edir. O, öz elmi yaradıcılığı ilə türk folklorunun poetik sirlərini çözməyə çalışdığı kimi, bədii yaradıcılığında da folklorlarda təəcəssüm olunan milli kimlik ideyalarını türk xalqının aktual milli şüur stereotiplərinə çevirmək istə-

mişdir.

Sənətkarın folklorla bağlı düşüncələrinin formalaşmasında onun həyatı və formalaşdığı mühit böyük rol oynamışdır. Hələ uşaqlığında rus imperiyasının etdiyi milli haqsızlıqların şahidi olan B.Çobanzadə bütün mənalı ömrünü xalqının və ümumən türklərin milli intibahına həsr etmiş və bu yolda qurban getmişdir.

Alimin folklorşünaslıq görüşlərinin tədqiqi göstərdi ki, türk xalqlarının ədəbi-mədəni düşüncə tarixində böyük rol oynayan Bəkir Çobanzadənin istər folklorşünaslıq, istərsə də ümumən elmi yaradıcılığının tədqiqini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığı, bütövlükdə baxışlar sistemi hələ sağlığında tətqiqatların predmetinə çevrilməsinə baxmayaraq, onu bu sahədə bəxti gətirmiş alim hesab etmək olmaz. Onun elmi-ədəbi irsi sovet dövründə, 1956-cı ildən sonra bəraət almasına baxmayaraq, kifayət qədər tədqiq olunmamış və əsərləri çap edilməmişdir. Cəsarətlə demək olar ki, onun bir alim kimi əsl qiyməti müstəqillik illərində verilmişdir.

B.Çobanzadəyə görə, ədəbiyyatın, ümumiyyətlə sənətlərin mənşəyi haqqında əsaslı, elmi, düzgün və fundamental bilgilər əldə etmədən onun tədqiq və tədrisi ilə bağlı məsələlərə yanaşmaq, bunlar haqqında diqqətəlayiq fikir və mülahizələr yürütmək doğru deyil.

B.Çobanzadə üçün “xalq ədəbiyyatı” adı altında qəbul etdiyi folklor ilk növbədə canlı dil hadisəsi idi. O, təhsilli, alim profili baxımından peşəkar dilçi idi.

Alimin folklorun mənşəyinə baxışları tamamilə marksist mövqeyə əsaslanır. Onun folklorun mənşəyi ilə bağlı baxışlarında iki mühüm məqam fərqlənir: ibtidai insanların əmək prosesi zamanı yaratdığı nəğmələr və əmək nəticəsində dildə yaranan feillərin çoxluğu amili. B.Çobanzadə əsaslandırmağa çalışırdı ki, folklorun nüvəsində hərəkət, daha doğrusu iş, əmək, zəhmət dayanır: xalq yaradıcılığının ilkin qaynaqlarından biri əməkdir. Əmək nəğmələrinin tarixin qədim dövrlərindən boy aldığı göstərən alim onların yazıyaqədərki dövrdə, şüurun ibtidai mərhələsində meydana gəldiyini bildirirdi. B.Çobanzadənin folklorun, xalq ədəbiyyatının inkişaf tarixinə siniflər mövqeyindən yanaşması təbii idi. Marksist ideologiyaya görə, siniflərin olmadığı ibtidai icma quruluşundan sonrakı bütün ictimai-iqtisadi formasiyalar, başqa sözlə, quldarlıq, feodalizm və kapitalizm quruluşları sinifli cəmiyyətlərdir. Bu cəhətdən, folklor mətnlərində siniflərin əhval-ruhiyyəsinin öz əksini tapması ideoloji olduğu qədər, həm də elmi yanaşmadır.

B.Çobanzadənin folklorşünaslıq görüşlərinə görə, Orxon kitabələri daş üstündə yazılmış abidələr olsa da, onlar “türklərin ilk ədəbi əsərləridir”. Həmin kitabələr bədii məzmunu etibarilə təkcə öz dövrünün siyasi-ideoloji ruhunu deyil, həm də türkün ən əski mifopoetik mədəniyyətini özündə əks etdirir. Xaqanların özlərini göy – tanrı mənşəli hesab etmələri əski dünyagörüşü ilə əlaqədardır. Belə hesab edirik ki, alim bununla mifik şəcərə kimliyinin ilk türk ədəbiyyatının əsas təkamül xəttini təşkil etdiyini ortaya qoymuş olur.

Alim xalq ədəbiyyatına həm də folklor tarixi kimi yanaşırdı. O, istər Orxon abidələri, istərsə də “Dədə Qorqud” eposu ilə bağlı yanaşmalarında onlarda tarixin ruhunun əks olunmasını ardıcıl şəkildə vurğulamaqla türk folklorunun həm də türk tarixinin qaynağı olduğunu göstərir. Müəllifə görə, bunlar epik əsərlər, folklor abidələri olsa da, həmin abidələrdə həm də türkün tarixi yaşayır.

B.Çobanzadə folklorun, daha doğrusu, onun tərkib hissəsi olan şifahi xalq ədəbiyyatının inkişaf tarixini iki mərhələdə götürmüşdür: Birincisi, yazıya qədərki mərhələdə folklor – şifahi xalq ədəbiyyatı, ikincisi, yazı meydana gəldikdən sonra folklor.

Onun folklorşünaslıq görüşlərində folklorun toplanması, nəşri, tədqiqi və tədrisi məsələləri də əhəmiyyətli yer tutur. Alim bu məsələlərə çox böyük önəm vermişdir. B.Çobanzadə türk xalqları arasında folklorun toplanması işindən razı deyildi. O, məqalə və çıxışlarında, eləcə də “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” adlı əsərində Avropa alimlərindən fərqli olaraq, Şərq alimlərinin, xüsusilə də türklərin xalq yaradıcılığının, şivələrinin kifayət qədər və həm də lazımı şəkildə toplanmadığından narahatlığını bildirirdi.

B.Çobanzadə toplama işi dedikdə yalnız xalq ədəbiyyatını nəzərdə tutmurdu. O, toplama işinə daha geniş aspektdən yanaşaraq türk xalqlarının dilindəki leksik vahidləri – dialekt, ləhcə və şivələri, xalqın adət-ənənələrini, şifahi xalq ədəbiyyatını, etnoqrafiyasını, sözün daha geniş mənasında folklorunu – xalq yaradıcılığının bütün sahələrini nəzərdə tuturdu. O, mütəmadi olmasa da, folklor materiallarının toplanması işi ilə məşğul olmuşdur. Belə ki, o, səfər etdiyi bölgələrdə sadə xalqla ünsiyyətdə olmuş, onların yaratdıqları örnəkləri, yəni xalq yaradıcılığı nümunələrini də mümkün qədər toplamağa çalışmışdır.

Tədqiqat göstərdi ki, B.Çobanzadənin folklorşünaslıq görüşlərində onun folklorun janr məsələləri ilə bağlı fikirləri mühüm yer tutur. Bu fikirləri araşdırdıqca qarşımıza türk folklorunun poetikasını dərinlən duyan, onun janr-poetik mahiyyətinə vara bilən folklor nəzəriyyəçisi çıxır. Alimin 1926-cı ildə “Ədəbi parçalar” jurnalında çap olunmuş “Ədəbiyyatımızda yeni qiymətlər” adlı məqaləsi folklorun janr poetikası ilə bağlı görüşlərinin öyrənilməsi baxımından qiymətli materiallar verir. Həmin məqalə bütövlükdə türk xalqlarının folklorunu Azərbaycan oxucusuna təqdim etmək məqsədini daşıyır. Ancaq alim sadəcə təqdimatla kifayətlənməmiş, hər bir türk xalq ədəbiyyatının özünəməxsus poetik xüsusiyyətlərini, həmin xüsusiyyətləri şərtləndirən amilləri göstərmişdir. B.Çobanzadə məqalədə xalq ədəbiyyatının daha çox janr-şəkil xüsusiyyətlərinə diqqət vermiş, türk xalqları folklorunun bu istiqamətdə öyrənilmədiyini vurğulamışdır. Onun öz məqaləsini “Ədəbiyyatımızda yeni qiymətlər” adlandırması təsadüfi deyildir. Çünki o, öz tədqiqatında ilk dəfə olaraq türk xalqlarının şifahi poetik yaradıcılığını ümumiləşdirmiş, bu ədəbiyyatlar üçün xarakterik olan xüsusiyyətləri aşkarlamağa çalışmışdır. Onu da qeyd edək ki, B.Çobanzadə məqalədə türk xalq şeirinin şəkli xü-

susuiyyətlərini sadəcə araşdırmaqla qalmamış, bu xüsusiyyətləri yaradan, şərtləndirən amilləri də təhlilə cəlb etmişdir. B.Çobanzadənin sözü gedən məqaləsi bu gün belə öz aktuallığını itirməmişdir. Belə ki, B.Çobanzadədən sonra türk xalqlarının şifahi poetik yaradıcılığını bu cür ümumiləşdirən tədqiqat, belə hesab edirik ki, hələ bu gün də yazılmamış və bu nəhəng problem öz tədqiqatçısını gözləməkdədir.

B.Çobanzadəyə görə, bir-birinə dil baxımından çox yaxın olan türk xalqları arasında hansı dastanın kimə aid olması baxımından mübahisələrə də rast gəlinir. O hesab edirdi ki, belə mübahisələrin heç bir mənası yoxdur. Çünki türk dastanları poetik struktur, ənənə, obraz, süjet və motivlər sistemi baxımından bir-birinə çox yaxındır.

Alimin yaradıcılığında onun “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı haqqındakı fikirləri də mühüm yer tutur. Onun bu abidə haqqında ayrıca bir kitabı, yaxud məqaləsi yoxdur, ancaq dastan haqqında “Şahnamə” eposu ilə müqayisədə çox qiymətli fikirləri vardır. B.Çobanzadə “Şahnamə” eposuna ilk növbədə epik təkamül kontekstində yanaşmışdır. O, epos məsələsində şifahi və yazılı ənənəni bir-birindən fərqləndirmişdir. Alimin “Şahnamə” eposundan danışarkən ona qədərki ənənəni xatırlaması onun epik ənənəyə bütöv bir sistem kimi yanaşdığını göstərməklə bərabər, həm də həmin sistemin tərkib hissələrini də, epik daxili strukturunu da düzgün təsvir etməsini ortaya qoyur.

B.Çobanzadə “Dədə Qorqud” dastanına çox yüksək qiymət vermiş və belə hesab etmişdir ki, “Dədə Qorqud” eposu “Şahnamə” qədər nəhəng və dəyərli dastandır. O, bu iki eposu ilk növbədə iki cəhətdən müqayisə etmişdir: Hər iki dastanın epik mahiyyəti baxımından. Hər iki dastanı birləşdirən “daha konkret və sıx əlaqələr” baxımından. Alimin “Dədə Qorqud” və “Şahnamə” dastanları arasında “konkret və sıx əlaqələr” görməsi çox dərin müşahidələrə əsaslanırdı. B.Çobanzadənin “Dədə Qorqud” və “Şahnamə”yə etnik epos kontekstində yanaşması öz dövrünün eposşünaslıq bilikləri baxımından qabaqcıl baxış hesab oluna bilər. O, “Dədə Qorqud”u bir Oğuz abidəsi hesab etməklə əslində, onun milli mahiyyətini, milli tarix üçün rolunu vurğulamaq istəmişdir. Yəni “Şahnamə” fars-İran etnik kimliyinin abidəsi, pasportu və milli kimlik üçün xarakterik olan dəryələri özündə qoruyan xəzinə olduğu kimi, “Dədə Qorqud” da bir “Oğuznamə”dir və bu mənada “Dədə Qorqud” ilk növbədə oğuz-türk kimliyinin abidəsidir. Göründüyü kimi, B.Çobanzadə “Dədə Qorqud” oğuz xanlarının dastanıdır” deyərək onun məhz sözün hər bir mənasında “Oğuznamə” olduğunu qabartmaq istəmişdir.

B.Çobanzadənin elmi və bədii əsərləri yalnız türk dilini və ədəbiyyatını öyrənmək baxımından deyil, bütövlükdə türkdilli xalqların humanitar-filoloji düşüncəsini, yaşam tərzini, adət-ənənələrini, etnoqrafiyasını öyrənmək baxımından da olduqca dəyərli və etibarlı bir mənbədir.

Tədqiqat göstərdi ki, folklor zəngin mənə aləmi, milli-mənəvi dəyərlərin xəzinəsi kimi B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Folklor əgər

onun elmi yaradıcılığında bir tədqiqat obyektidirsə, bədii yaradıcılığında azad ilhamının qaynağı, milli ruhunun ifadə formasıdır. Sənətkarın bədii yaradıcılığına ümumi şəkildə nəzər saldıqda görürük ki, folklor B.Çobanzadə üçün ilk növbədə milli ruhun, milli kimliyin ifadə və təbliği vasitəsidir. Milliliyin – etnik kimlik ideyalarının, milli azadlıq düşüncələrinin folklor obraz və motivləri vasitəsilə ifadə olunması B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığında əsas ideya-məzmun xəttidir. Onun yaradıcılığını ümumiyyətlə milli ideyalardan kənarında təsəvvür etmək mümkün deyildir. Onun bütün bədii əsərləri bu və ya digər şəkildə milliliyə xidmət edir. Sənətkarın folklorla bağlılığının əsasında da elə millilik durur. B.Çobanzadənin poeziyasının qəhrəmanları “yalnız yoxsul, rus təziqi görən, ağır boyunduruq altında inləyən tatarlar”, poeziyasının ilham qaynağı isə türklərin “şərqi və türkləri” idi. Bu cəhətdən, şairin şeirləri elə folklor poeziyasında olduğu kimi son dərəcə sadə bədii lövhələr təqdim edir. Ancaq bu sadə lövhələr vasitəsilə işğal və istismar altında əzilən, daim milli azadlığa can atan Kırım türklərinin bütün milli ruhu ifadə olunmuşdur. Folklor obrazları bu ruhun ifadə qəlibləri kimi çıxış edir. O, folklor-mifoloji obrazların özünəməxsusluqlarını dərinləndirən və ədəbiyyata gətirən bir yaradıcı şəxsiyyət idi. Ona görə də əsərlərində mifoloji obrazların səciyyəvi xüsusiyyətləri yaradıcı şəkildə əks etdirilmişdir. B.Çobanzadə öz şeir yaradıcılığında folklor obrazlarından istifadə edərkən iki cəhətə xüsusi diqqət yetirmişdir. I. Xalq yaradıcılığından – folklorlardan götürdüyü obrazların epik-mifoloji cizgilərini, səciyyəvi funksional xassələrini bacardıqca qorumaq. B.Çobanzadə bununla xalq ruhunun bərkəliyini saxlamaq və öz əsərləri vasitəsilə yeni nəsillərə çatdırmaq istəmişdir. II. Folklor obrazları vasitəsilə Kırım türklərinin milli problemlərini, milli arzu və istəklərini, ehtiyaclarını ifadə etmək.

Sənətkar türk xalqlarının folklorunu, adət-ənənəsini və etnoqrafiyasını dərinləndirən bildiyi, bu istiqamətdə gələcək nəsillərə böyük elmi miras qoyduğu kimi, bədii yaradıcılığında da xalq ədəbiyyatından bəhrələnmişdir. Cəsarətlə qeyd etməliyik ki, B.Çobanzadə folklor materiallarından yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. Bir qədər obrazlı desək, onun yaradıcılığında folklor dövrün, zamanın türk-tatar xalqının milli kimliyinin formalaşmasında oynadığı fakt və hadisələr kimi təqdim edilir. B.Çobanzadə yaradıcılığında folklor motivlərindən istifadə zamanı daha çox ağırlı, milli tale ilə bağlı məqamları önə çəkir və qabarıq şəkildə ifadə etməyə çalışır. Bunun əsas səbəbi sənətkarın özünün və mənsub olduğu tatar xalqının faciəli taleyi ilə bağlıdır. Bundan dolayı itmiş vətən, aclığa və səfalətə düşmüş millət, eləcə də türkün keçmişi, böyük ərazilərindən, böyük şəxsiyyətlərinə kimi – Çingiz xan, Hülaki xan, Batı xan, Əmir Teymur və onlarca başqaları şairin müqayisələrində ən ağırlı (6) məqamları özündə əks etdirən motiv və obrazlar kimi önə çıxır. Onun şeir və hekayələri folklor motivləri ilə iç-içədir. Belə ki, B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığında folklor obrazları və etnoqrafik detallardan geniş istifadə olunmuşdur. Şairin yaratdığı hər bir hekayə və şeir milli çalılarla

zəngindir və bu çalarların boyasını da folklor təşkil edir. Bu cəhətdən əminliklə deyə bilərik ki, müəllifin yaradıcılığında folklor obraz və motivlərindən ilk növbədə bədiiləşdirmə materialı kimi istifadə olunmuşdur.

Türk övladının öz torpağında Vətənsiz olmağı Bəkir Çobanzadənin bədii yaradıcılığında qırmızı xətlə keçir. Türkün və türk ellərinin azadlığı həmişə aktual bir problem kimi yaradıcı milli təfəkkür sahibi olan B.Çobanzadəni daima düşündürmüşdür. Şairin itirilmiş vətəni tez-tez yad etməsi, onu yaddaşlarda təzələməsi də milli kimliyin bərpasına xidmət edir. Vətənin və ya onun müəyyən bir hissəsinin itməsi (işğalı) şairi pessimistə çevirmir, əksinə, onu bir qədər də mübariz olmağa səsləyir. Xalq yaradıcılığında güc alan vətənin yadelli işğalçılardan azad edilməsi, müdafiəsi və mühafizəsi motivi B.Çobanzadənin də əsərlərində geniş yer almışdır.

Sənətkarın bədii yaradıcılığında milli kimlik bütün bədii-ideoloji transformasiyalar zəminində özünün folklor arxetiplərindən gələn ilkin cizgilərini qorumaqda davam edir. Qeyd etdiyimiz kimi, onun şeirlərində vətənin azadlığı uğrunda mücadilə edən türkün qəhrəman övladları Halim, Teymur, Çingiz və başqaları yad edilir. Onun məqsədi milli kimlik yaddaşını oyatmaqdır. B.Çobanzadə milli çağırış ideyaları ilə zəngin olan bədii yaradıcılığında vətən torpağının, yurdun bir qarışını belə yada, düşməyə, qəsbkara, güzəştə getməyən qəhrəmanları tərənnüm etməklə rus imperiya zülmü altında inildəyən, canverən tatarların şüurunda milli mübarizə ocağını alovlandırmaq istəyirdi.

Bəkir Çobanzadə türk-tatar xalqını milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq olmağa, onları uca tutmağa çağırırdı. Şair bildirir ki, doğma dilini uca tutanları türk xalqı da unutmayacaq.

O, bədii əsərlərində dini dəyərlərə üz tutarkən xalq inamlarını qabarıq şəkildə verməyə çalışırdı. Şairə görə, milli kimliyin formalaşmasında dinin rolu olduqca aktualdır. Bu cəhətdən, B.Çobanzadənin elmi yaradıcılığında olmasa da, bədii yaradıcılığında dinin və dini dəyərlərin təbliği aparıcı mövqedədir. Şairin bədii yaradıcılığında da aydın görünür ki, onun valideynləri də namaz qılan dini dəyərləri uca tutan şəxslərdir. Təbii ki, B.Çobanzadə dini dəyərlərin, inancların, ritualların, adət-ənənələrin türk milli kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynadığını dərinədən dərk edirdi. Daha doğrusu, xalqın yaratdığı mədəniyyət, daima yaranan və yaşayan, dini məzmunlu inam və inancları da özündə ehtiva edən folklor örnəkləri xalqın milli kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. O mədəniyyət və irsdə xalqın özünüifadəsi, özünütəsdiqi də yaşayır.

Şairin tez-tez tarixə və tarixi şəxsiyyətlərə münasibəti də türkün, xüsusilə də Kırım türklərinin milli kimliyinin özünüifadəsinə xidmət edirdi. Onun elmi və bədii yaradıcılığına fikir versək görərik ki, o, yalnız “biz kimik” və “hardan gəlirik” sualına cavab axtarmır, eyni zamanda “hara gedirik” sualına da cavab verməyə çalışır. B.Çobanzadənin böyüklüyü ondadır ki, onu türk xalqlarının gələcəyi daha

çox düşündürürdü. Lakin inkaredilməz faktıdır ki, gələcəyə aparıcı yol başlanğıcını keçmişdən alır. Ona görə də keçmiş anma, tarixi şəxsiyyətləri, türk sərkərdələrini yaddaşdan bu günə gətirmə tamamilə təbiidir və o, milli kimliyin formalaşmasında müstəsna rol oynayır.

B.Çobanzadənin türk xalqlarının tarixindəki və taleyindəki bəzi çatışmazlıqları buraxılmış səhvlərdə gördüyündən, milli yaddaşdan və şəcərədən uzaq salınan türk böhtan atanlara da sözünü deməkdən çəkinmir. Hətta türk sərkərdələrinin nəvəsi olmaqdan qürurlandığını cəsarətlə söyləyir. Təbii ki, şairin bu cəsarəti qaynağını tarixi şəxsiyyətlərdən gələn genetik koddan alır. Bu kod isə folklorlarda yaşayan, folklorla daşınan milli yaddaşdır. Onun şeirlərinin lirik qəhrəmanı əsasən folklor qəhrəmanı modelində təqdim olunur. O, özünə yad baxan manqurtlara, türkün tarixini təhrif edən Avropanın saxtakar alimlərinə qarşı yenilməz gücə malik dastan qəhrəmanı kimi qılıncını çəkərək üsyan edir. Lirik qəhrəman da bu gücü folklorlarda yaşayan milli yaddaşından alır.

ƏDƏBİYYAT

1. Çobanzadə, B. Seçilmiş bədii əsərləri / Tərtib edən Ramiz Əskər / B.Çobanzadə. – Bakı: BXQR, – 2012. – 240 s.
2. Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – Cild 2. – 2007. – 368 s.
3. Çobanzadə, B. Seçilmiş əsərləri [5 cildə] / B.Çobanzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – Cild 3. – 2007. – 344 s.
4. Qasımov, C. Bəkir Çobanzadə / C.Qasımov. – Bakı: DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, – 2018. – 328 s.
5. Qasımoğlu, S. Bəkir Çobanzadənin şeir yaradıcılığında folklor motivləri // Türkiyə, Giresun II Uluslararası Dergi Karadeniz Sosyal Bilimler Simpozyumu (21 iyun 2019). – Giresun, – 2019. – s. 232-237. (304 səh.)
6. <http://www.tedqiqler.az/tedqiq/Tedqiq-47.doc>

